

अक्कलकोट तालुक्यातील प्राचीन सांस्कृतिक वारसा जपणा-या काही विष्णूमूर्तींचा संक्षिप्त मूर्तीशास्त्रीय आढावा

सुमती सुरेश फडतरे

मुख्याध्यापिका, श्री शहाजी हायस्कूल, अक्कलकोट

सारांश: आधुनिक जगामध्ये भारताची ओळख 'महान प्राचीन संस्कृती लाभलेला देश' अशी आहे. यादृष्टीने प्रत्येक भारतीयास अभिमान वाटावा अशा अनेक बाबी आहेत. त्यापैकी प्राचीन भारतातील शिल्पवैभव ही एक आहे. संपूर्ण भारतात विविध प्रांतांत, विविध शैलीत, विविध शिल्पप्रकार आजही सापडतात. ती जणू आपल्या महान संस्कृतीचा वारसा दृग्गोचर करीत असतात. त्यास ठोस आधार देणारी अशी अनेक शिल्पे अनेक ठिकाणी आढळतात. अशा भारतीय परंपरेतील संस्कृतीचा अभिमान असलेल्या नागरिकांपैकी एक असल्याने मी प्राचीन शिल्पांचा अभ्यास करण्याचे ठरवले.

प्रस्तावना :

परंतु या विषयाचा आवाका इतका प्रचंड आहे की, त्यासाठी माझे आयुष्य आणि साधनसंपत्ती अत्यंत अपुरी आहे. म्हणून या अभ्यासास मर्यादा आणण्यासाठी भारतीय उपासनेचा एक भाग असलेल्या विष्णूचे, प्रतीक असलेल्या विष्णूमूर्तींचा अभ्यास करण्याचे ठरविले व त्या उद्देशाने अनेक स्थळांचा शोध घेतला. त्या पैकीच माझ्या अक्कलकोट तालुक्यातील काही स्थळांवरील मूर्तींचे अवलोकन केले. त्या अवलोकनानुसार केलेल्या मूर्तीशास्त्रीय अभ्यास खालीलप्रमाणे मांडला आहे व त्या द्वारे अक्कलकोटचा सांस्कृतिक वारसा समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे :-

- 1) अक्कलकोट तालुक्यातील विष्णूमूर्तींच्या स्थळांना भेटी देऊन त्याचे अवलोकन करणे.
- 2) त्यांचा मूर्तीशास्त्रीय अभ्यास करणे
- 3) त्यांचे अक्कलकोटच्या सांस्कृतिक परंपरेतील योगदान समजून घेणे.

अभ्यासपध्दती :-

- 1) सर्वेक्षण
- 2) निरीक्षण
- 3) मूर्तीस्थळावरील अनौपचारिक मुलाखती

विषय विवेचन :-

वराहमूर्ती - अवतार मूर्ती - जुना राजवाडा परिसर, अक्कलकोट.

श्री स्वामी समर्थांच्या वास्तव्याने पावन झालेली प्रज्ञापुरी म्हणजेच ही अक्कलकोट नगरी, अक्कलकोट हे संस्थान होते. या संस्थानाला आठव्या शतकापासून ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली आहे. येथे विविध संप्रदायांनी भक्तीचा डोंगर उभा केला त्यात दत्त संप्रदायाची महती अधिक आहे. श्री स्वामी समर्थ दत्तात्रयांचे अवतार म्हणून ओळखले जातात. एक तीर्थक्षेत्र म्हणून अक्कलकोटची ख्याती वाढत आहे. या तीर्थ क्षेत्राच्या ठिकाणी श्री समर्थांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली अनेक धार्मिक स्थळे ऐतिहासिक वास्तू आजही उभ्या आहेत.

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर शाहूराजांची बंदिवासातून मुक्तता झाली. शाहू राजे परतत असताना औरंगाबादजवळ पारद गावी झालेल्या लढाईत तेथील पाटील घराण्या निःपात झाला, त्या घराण्यातील राहिलेले एकमेव वारसदार छोटे मूल दत्तक घेतले त्यांचे संगोपन केले व पुढे त्याला अक्कलकोटची जहागिरी दिली. तिथून भोसले घराणे सुरू झाले. आजही या घराण्याचे दोन राजवाडे शहरात उभे आहे. या राजवाड्याच्या परिसरात काही मूर्ती आहेत. बहुधा त्या जेऊरहून आणल्या असाव्यात असे सांगतात. जेऊरच्या काशी विश्वेश्वराच्या मंदिरातही काही मूर्ती आहेतच. त्या मूर्तीतही विष्णू अवताराच्या मूर्ती आहेतच त्या जितक्या प्राचीन आहेत तितक्याच या राजवाड्याच्या परिसरातील मूर्तीही प्राचीन आहेत. काही मूर्ती नवीन राजवाड्याच्या परिसरात, तर काही मूर्ती जुन्या राजवाड्याच्या परिसरात आहेत.

वराह हा भगवान विष्णूचा अवतार. हिरण्यक्ष राक्षसाने पृथ्वीचे हरण करून तिला पाताळात नेले होते. पृथ्वीला पाताळातून वर आणण्यासाठी भगवान विष्णूंनी वराहाचा अवतार घेतला होता. वराह मूर्तीचेही काही प्रकार पडलेले आहेत. त्यापैकी नृवराह या प्रकारातील ही मूर्ती आहे. यालाच आदिवराह भूवराह असेही म्हणतात. या मूर्तीत फक्त तोंड वराहाचे व संपूर्ण शरीर माणसाचे असते. ही मूर्ती 46" उंच असून रुंदी 28" आहे. ही वराह मूर्ती पाठशिला युक्त आहे. मूर्ती अतिशय सुबक आहे. ही विष्णू मूर्ती चतुर्भुज असून आलीढ मुद्रेत उभी आहे. हातात प्रदक्षिणा मार्ग कमाने उजव्या हातात गदा आहे. मागच्या उजव्या हातात चक्र आहे. तिसरा मागचा डावा हात वरती केलेला आहे. हातात आयुध नसले तरी या हातावर श्री विष्णूनी भूदेवीला सावरले आहे. येथे पृथ्वी स्त्री रुपीणी दाखविली आहे. खरं तर वराह अवतारात विष्णूनी पृथ्वीला दातांच्या सुळ्यावर तोलले आहे. परंतु या मूर्तीत पृथ्वी हातावर बसलेली आहे. चौथ्या डाव्या हातात शंख आहे. हातातील वामावर्ती शंखाला बोटत धरलेला आहे. तर्जनी, अनामिका व मधले बोट यांनी हा शंख पकडलेला आहे. पाय आलीढ मुद्रेत असल्यामुळे डावा पाय उचललेला आहे. या पायाच्या मांडीवर शंख टेकविला आहे. उजवा पाय जमिनीवर टेकविलेला आहे. डाव्या उचललेल्या पायाखाली हिरण्याक्षाला भगवान विष्णूनी पातळात पाठविले आहे. मूर्तीत तोंड वराहाचे आहे त्यामुळे दाताचे सुळे व कान दिसतात संपूर्ण मूर्ती अलंकृत आहे. डोक्यावर बारीक

कलाकुसर असलेला निमुळता होत जाणारा मुकुट आहे. गळ्यात आपादलम्बिनी माला आहे. त्या चोरीज गळ्यात हारयष्टी आहे. बाहूवर सारवळ्या आहेत. दंडावर केयूर आहेत. पोटावर उदर बंध आहे. गळ्यात हेमसूत्र म्हणजे यज्ञोपवीत आहे. कमरेला कमर बंध तसेच मेखला आहे. पायात सुवर्ण साखळ्या आहेत व तोडे, पैजण म्हणजे तोरड्या आहेत. हातात तोडे आहेत. पायाशी उजव्या हातात नमस्कार मुद्रेत मानवी आकृती आहे. मूर्ती वैशिष्टपूर्ण असून अतिशय सुबक आहे. ही मूर्ती प्राचीन असावी असे वाटते.

विदारण नरसिंह - अवतार मूर्ती - जुना राजवाडा परिसर, अक्कलकोट :-

श्री विष्णूंना आपल्या प्रल्हाद या भक्तांसाठी हा अवतार घ्यावा लागला. नरसिंह हे विष्णूचे उग्र रुप आहे. काही ठिकाणी ते सौम्यही दाखवितात. या मूर्तीवरील हे विष्णूचे उग्र स्वरूपच आहे. हिरण्यकश्यपूचे पोट फाडताना दाखविलेला आहे. हिरण्यकश्यपूला मांडीवर घेऊन त्याचे पोट फाडणारी सिंहमुखी पण मानवधारी मूर्तीला ' विदारण नरसिंह ' असे म्हणतात. ही मूर्ती याच प्रकारातील आहे. मूर्तीची उंची 48" असून रुंदी 30" आहे. काळरूपा पाशाणात घडविलेली ही मूर्ती आहे. मूर्ती उघडयावर असल्यामुळे उन्हा पावसाचा, हवामानाचा, त्या पाशाणावर परिणाम झालेला दिसतो. ही मूर्ती पाठशिला युक्त आहे. या ठिकाणी शश्टभुज नरसिंह आहे. ही आसन मूर्ती आहे. श्री विष्णू ललितासनात बसलेले आहेत. उजवा पाय लोंबता सोडून डाव्या पायाची मांडी घातलेली आहे. मांडीवर हिरण्यकश्यपूला घेतलेले आहे. उजव्या हातात हिरण्यकश्यपूचा पाय धरलेला आहे. डावा हात त्याच्या पोटाजवळ आहे. उजवा वरचा हात आणि डाव्या बाजूच्या वरच्या हाताने हिरण्यकश्यपूच्या आतड्या बाहेर काढलेल्या आहेत. उजव्या बाजूचा वरचा हात किरीटाकडे वर झालेला आहे. डाव्या बाजूचा सहावा हात टेकविलेला आहे. यातील तीन हात थोडे भग्न झालेले आहेत. हिरण्यकश्यपूही किरीटासह अलंकृत दाखविलेला आहे. श्री विष्णूंच्याही पायात तोडे आहेत. हातात तोडे व बाहुभूषणे आहेत. गळ्यात हारयष्टी व जानवे

आहे. डोक्यावर विशिष्ट प्रकारचा किरीट आहे आणि मूर्तीचा चेहरा अतिशय रौद्र आहे. जबडा उघडलेला आहे पायाशी शिळेवर दोन्ही बाजूस मुकुटधारी मानवी आकृती नमस्कार मुद्रेत आहेत पैकी उजव्या बाजूची गुडघ्यावर बसलेली आहे तर डाव्या बाजूची उभी आहे. डाव्या पायाखाली एक आकृती पूर्णतः उताणी नमस्कार करतांना दिसते. ही मूर्तीही प्राचीन मूर्तीत गणना होणारी मूर्ती आहे.

हरिहर – असाधारण मूर्ती – नविन राजवाडा परिसर, अक्कलकोट :-

नवा राजवाडा परिसरातील हरिहराची ही वैशिष्ट्यपूर्ण मूर्ती आहे. मूर्ती पाठशिळायुक्त आहे. मूर्तीचा पाशाण हा पुरुंदासारखा आहे. पण पुरुंद नाही. आभंगावरस्थेतील हरिहराची ही स्थानक मूर्ती आहे. या मूर्तीचे वैशिष्ट्य म्हणजे मूर्तीच्या मागील हातामध्ये शंकराची आयुधे आहेत, तर साधारण हात श्री विष्णूचे आहेत. प्रदक्षिणा क्रमाने उजवा हात अभय मुद्रेत आहेत. मागील उजव्या हातात नररुंड आहे, तर तिस-या म्हणजे मागील डाव्या हातात डमरू आहे, चौथ्या म्हणजे डाव्या हातात गदा आहे. परंतु ही गदा उजव्या पायाकडे टेकविलेली आहे. अंगावर शिवाची व विष्णूची अलंकरणे आहेत. दोन्ही बाजूला चामरधारिणी आहेत. पाठशिळा मूर्तीच्या डोक्यामागे थोडीशी उंच आहे. पाठशिळेवर नक्षीदार पट्टी आहे. पाय अर्धसम अवस्थेत आहेत. पायात तोडे दिसतात. अर्ध अंग शिवाचे व अर्ध अंग विष्णूचे असा भेद या मूर्तीत नाही. आयुधावरुनच हा हरिहर ओळखता येतो. त्यामुळे अलंकरणे विष्णूचीच दिसतात.

शेषशायी विष्णूमूर्ती – असाधारण मूर्ती – विहिरीच्या कोनाडयात असलेली मूर्ती – जेऊर, ता. अक्कलकोट.

ही शेषशायी असाधारण विष्णूमूर्ती काळयापाशाणातून घडविलेली आहे. ही विष्णूची शयनमूर्ती आहे. ही विष्णूमूर्ती पाठशिळायुक्त आहे. मूर्तीची लांबी 12” असून रुंदी 26” आहे. ही मूर्ती पूर्णपणे चांगल्या स्थितीत आहे. भगवान विष्णू सत्पफण्याचा शेषावर पडलेला असून शेषफणा मूर्तीच्या डोक्याच्या भोवतीच वर्तुळाकार दिसतो. बाकी या मूर्तीत शेषाचे अस्तित्व दिसत नाहीत. मंदिराच्या गाभा-यातील मूर्तीत शेषफणा उभा आहे. तर या मूर्तीत तो डोक्याभोवती वर्तुळाकार आहे. हा फरक दिसतो.

प्रदक्षिणा क्रमाने हातांचा विचार केला तर साधारण उजवा हात श्री विष्णूनी हृदयावर ठेवलेला आहे. येथे बोटांची अग्रे जुळविलेली नाहीत. पाचही बोटे स्पष्ट दिसतात. दुस-या उजव्या हातांने डोक्याला आधार दिलेला आहे. निमूळता होत जाणारा किरीट मुकुट विष्णूच्या डोक्यावर आहे. त्यामुळे हा हात मुकुटावरच स्थिरावला आहे. या हातातील गदा खाली डोक्याशी ठेवलेली आहे. तिस-या म्हणजे मागच्या डाव्या हातात चक्र आहे. आणि चौथ्या म्हणजे डावा हात मांडीवर टेकविला आहे. डावा पाय उजव्या पायावर ठेवून तळवा लक्ष्मीच्या मांडीवर टेकविला आहे. लक्ष्मी सुखासनात बसलेली आहे. डोक्याच्या मागे प्रभामंडळ दिसते. लक्ष्मी अलंकृत आहे. विष्णूच्या डोक्यावर निमूळता होत जाणारा मुकुट आहे. बाकी अलंकरणे नेहमी सारखीच आहेत. विष्णूच्या नाभीतून कमळ निघालेले आहे. कमळावर चारमुखी ब्रम्हदेव आसनस्थ आहेत. चौथे मुख अर्थात मागे गुप्त आहे. ही मूर्ती चतुर्भुज असून हातात आयुधे आहे.

पाठशिळायुक्त असलेली ही मूर्ती भव्य वाटते. या मूर्तीतच एक वेगळेपण जपलेले आहे. ते म्हणजे ब्रम्हदेवाच्या मूर्तीच्या दोन्ही बाजूस काही आकृती दिसतात. उजव्या बाजूस चार व डाव्या बाजूस तीन. डाव्याबाजूची कडेची एक मूर्ती अश्वारुढ आहे. जवळची एक मूर्ती म्हणजे बुध्द असावा तसेच उजव्या बाजूची पहिली आकृती नरसिंहाची वाटते. कारण ती चतुर्भुज आहे. हातात आयुधे दिसतात. चेह-यावर नरसिंहाचे उग्र रुप दिसते. म्हणजे पाठशिळेवर अवतारांचे अंकन केलेले असावे. या पेक्षा निश्चित बोध होऊ शकत नाही.

निष्कर्ष :-

अक्कलकोट तालुक्याला प्राचीन ऐतिहासिक परंपरा असून त्या त्या काळातिल (चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार इ.) सांस्कृतिक अवशेष आढळतात. या तालुक्यातिल शैव उपासने बरोबर वैश्णव उपासनाही नांदत होती.

सूचना – किंवा उपाययोजना :-

अक्कलकोट तालुक्यातील हे दुर्मिळ शिल्पवैभव काळजीपूर्वक जपणे आवश्यक आहे. त्यासाठी स्थानिक नागरिक, संस्था व प्रशासन यांनी सतत प्रयत्नशिल असणे आवश्यक आहे. अक्कलकोट हे लघु पर्यटन केन्द्र म्हणुन प्रस्थापित करून त्यात या स्थळांचा समावेश करण्यांत यावा. इतिहास व संस्कृतीचे अभ्यासक आणि पर्यटक यांना योग्य माहिती मिळेल याची व्यवस्था असावी.

संदर्भ – साहित्य :-

जोशी महादेवशास्त्री, भारताची मूर्तीकला, अनमोल प्रकाशन, पुणे
जोशी नी.पु., भारतीय मूर्तीशास्त्र, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.
जोशी प्र.प., विष्णूपुराण, प्रसाद प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे
माटे म. श्री., प्राचीन भारतीय कला, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
बिडवे अनिरुद्ध, एक महाराष्ट्र, मनोरमा प्रकाशन, दादर, मुंबई.